

jej spoločných pojmov a postupov. A táto obťažnosť skrýva aj možnosť radu omylov. Napriek tomu k najväčším prínosom kybernetiky v rozvoji súčasnej vedy patria cenné podnety pre riešenie aktuálnych metodologických otázok.

VZŤAH DIDEROTOVEJ FILOZOFIE K VEDE 18. STOROČIA

MILAN ZIGO

Diderotovo dielo, mnohostranné svojou tematikou i myšlienkovým obsahom, poskytuje veľa možností pre filozoficko-historickú analýzu. Niektoré problémy však majú pri výklade Diderotovej filozofie kľúčové postavenie. Bez ich riešenia nie je možná správna interpretácia jeho myslenia. Jedným z nich je otázka vzťahu Diderotovej filozofie k vtedajším vedám. Význam správneho ponímania tejto otázky pre výklad Diderotovej filozofie je úmerný podielu vedy na formovaní jej špecifických črt. A tento podiel nie je malý, hoci sa často nedoceňuje. Diderotova filozofia má niektoré dialektické momenty, v každom prípade je menej mechanistická ako filozofia jeho súčasníkov. Do dialektizácie jeho materializmu sa premieta postupná dialektizácia prírodných vied, a to nielen ich obsahovej, ale aj metodologickej stránky. Tu si nekladíme za úlohu skúmať celú problematiku, ale si všimame najmä Diderotovo chápanie vzťahu filozofie a vedy, metódu spracúvania súčasných vedeckých poznatkov a pokúsime sa ukázať najmä význam nových momentov vo vývine vedy pre jeho ontológiu.

Stručná charakteristika vzťahu Diderotovej filozofie k vtedajšej vede by mohla vyzerať asi takto: Diderot hľadá spôsob ako nerozlučne spojiť materializmus a vedu a urobí ich navzájom si potrebnými. Myšlienka sa zdá prostá. V takejto tézovitej formulácii je však príliš abstraktná a možno ju skutočne posudzovať až vtedy, keď preskúame ako sa realizovala. A predsa už v tomto vyjadrení postihuje istú špecifickosť Diderotovho prístupu k vede, zdieľaného s ostatnými materialistami, ktorým sa však značne líšil od iných mysliteľov toho obdobia, a to aj viacerých príslušníkov osvietenského hnutia. Diderotovi ide o spojenie filozofie s vedou a nie o nahradenie jednej druhou. Pokus o nahrádzanie vedy filozofiou by boli pokladali v 2. polovici tohto osvietenského storočia tí, ktorí sa cítili jeho príslušníkmi, za prejav nedostatku nielen ducha, ale aj vkusu. Boj proti „systémom“ bol predsa už víťazne vybojovaný. Je zrejmé, že materialisti sa na ňom zúčastňovali, k jeho víťazstvu prispievali, boli zaprisahanými odporcami špekulatívnej „systémovej“ filozofie. No bol tu druhý extrém, ešte iba jeho zárodok, zato však nie menej reálny: pokus o negáciu filozofie ako formy pozitívneho poznania vôbec, odmietanie filozofie v mene vedy, namiesto úsilia o jej nové ponímanie. V dost vypuklej forme sa tieto tendencie prejavovali napríklad u d'Alemberta. To bol iste jeden z dôvodov, prečo si ho Diderot berie za spolubesedníka vo fiktívnej diskusii. Diderot totiž nepochyboval o potrebe filozofie a v istom zmysle i systému filozofie, ale ani o možnosti oprieť filozofiu o vedu.

V presvedčení o potrebe takejto filozofie a v pokuse o ňu sa práve prejavoval bojový charakter Diderotovho materializmu, materializmu, ktorý sa vedome stavia proti rôznym idealistickým koncepciám a predovšetkým proti panujúcej teológii a prisluhujúcej jej filozofii. Materializmus musí byť vždy systémový v tom zmysle, že sa musí usilovať nebyť torzom názoru na svet, alebo sústreďovať sa iba na otázku, či takýto názor je vôbec možný, ale musí spieť, a v konečnom dôsledku i dospieť, k relatívnej syntéze, k jednotnému výkladu sveta, k podaniu pozitívneho svetonázoru. Diderotova filozofia, podobne ako filozofia ostatných francúzskych materialistov tohto storočia, chce byť svetonázorom. Z týchto pozícií polemizuje Diderot s d'Alembertovým skepticizmom, ktorý predstavoval rezignáciu na možnosť vypracovania spoľahlivej, dnes by sme povedali vedeckej filozofie. V Rozhovore s d'Alembertom sa skrýva skutočná polemika, a to nielen s nedôslednosťami v jeho filozofických názoroch, ale aj s jeho postojom k filozofii vôbec, s postojom, ktorý už obsahoval zárodky pozitivistickej negácie filozofie.

Diderot, kritik metafyzických „systémov“, usiluje sa zároveň o novú „metafyziku“, o materialistický filozofický výklad sveta. V čase Diderotovho pôsobenia nebolo už diskreditovanie problémov špekulatívnej filozofie samo osebe nejakým osobitne progresívnym činom. Dialektika vývinu, tá večná dialektika negácie negácie stávala na program dňa novú úlohu — pozitívnu obrodu „metafyziky“. Jedným z významných a trvalých kritérií toho, že myšlienky na počiatku progresívne sa prevracajú vo svoj opak, stávajú sa prekážkou pokroku je, že sa k nim začínajú hlásiť, propagovať a napodobňovať ich sily nepriateľské pokroku. Tak to bolo aj v Diderotových časoch v názoroch na „metafyziku“. Okolo polovice storočia sa množia spisy, v ktorých dokonca teológovia dvíhajú zbraň proti „metafyzike“, usilujú sa znevážiť filozofiu, stavajú empirickú vedu pred filozofiu, a vlastne proti nej, preto, aby miesto, z ktorého vyženú filozofiu, rezervovali teológii. „Šesťtisícročná skúsenosť nám musí stačiť na to“, píše jeden z nich, „aby sme sa poučili, čo je pre nás možné a čo zakázané. Vždy, keď sa človek vo svojom hľadaní sústredil na to, čo súvisí s jeho vládou nad prírodou, jeho snahy boli odmenené novými objavmi. No vždy, keď chcel preniknúť do vnútornej štruktúry vesmíru, na čo vôbec nie je oprávnený, dospel iba k bizarným a neistým predstavám... Jedným slovom, keď sa venoval skúmaniu otázok potrebných pre život, dospel k fyzike plnej istoty a veľkého úžitku... Ale pokúšajúc sa určiť čo riadi beh sveta a preniknúť do všeobecnej či čiastočnej štruktúry predmetov, ktoré ho tvoria, zrieka sa zásluhy byť prospesným ľudstvu a ženie sa za prázdnyimi preludmi. Opúšťa otvorené pokladnice a umiernené búcha na bránu, ktorá je pre nás zatvorená už šesťtisíc rokov. Nie je to voľajaký dohad, ale hmatateľná a skúsenostná pravda, že boh nám poskytol veľa chápavosti a inteligencie pokiaľ ide o všetky veci, ktoré potrebujeme ovládnuť, a že nám naopak odoprel poznanie tých vecí, ktoré necháva prebiehať a pôsobiť bez toho, žeby ich riadenie bol zveril do našich rúk.“¹

Svojím ponímaním filozofie zvädza Diderot boj proti podobným názorom, boj o filozofiu, o jej miesto v sústave poznania i v sociálnych zápasoch doby. Jeho koncepcia filozofie nesie pritom znaky poučenia z protisystémových bojov pre-

¹ Abbé Pluche, *Le spectacle de la nature*, zv. 4, Paríž 1763, 567—568.

došlých desaťročí, úzko sa spája s vedou a ostávajúc naturfilozofiou, nie je už starou metafyzikou. Toto spojenie s vedou uskutočňuje Diderot najdôslednejšie a najhlbšie zo všetkých materialistov svojho obdobia, pretože stavia svoju filozofiu oveľa viac na vývinových tendenciách vedy než na ojedinelých vedeckých poznatkoch. Odtiaľ istá hmlitosť, neurčitosť, kolísanie v Diderotovom myslení, kolísanie, z ktorého by mnohí radi urobili váhanie medzi materializmom a idealizmom. Ono je však iba výrazom hľadania dôslednejšieho, hlbšieho materializmu, ktorým sa Diderotova materialistická filozofia odlišuje od prísneho a vari až dogmatického materializmu La Mettrieho alebo Holbacha. Holbach hľadá zväčša argumenty pre hotové už tézy, neochvejné presvedčenie. Diderot svojím presvedčením znova a znova zachvieva, aby ho utužil. Pretože „to, o čom sa nikdy nepochybovalo, nebolo nikdy dokázané. To čo neprešlo nepredpojatou previerkou, nebolo vôbec preverené“.² Diderotov materializmus vstrebáva z vedy nielen životodarnú silu emperického poznania, ale, čo je ešte dôležitejšie, aj jej smerovanie, tendencie. Diderotov materializmus, hoci kotví v 18. storočí, nesie v sebe, vďaka tomu, pozitívne črty budúcnosti. Práve živé spojenie s vedou svojej doby a hlboké presvedčenie o potrebe filozofie, presvedčenie vyplývajúce zo skúseností spoločensky angažovaného mysliteľa, dalo Diderotovej filozofii jej dynamický a progresívny charakter.

*

Diderot hľadá v súčasnej vede odpovede na otázky, na ktoré starý materializmus buď nevedel odpovedať, alebo svoje odpovede iba deklaroval vo veľmi všeobecnej podobe. Jedna z hlavných tendencií jeho myslenia je úsilie o konkretizáciu „večných prázd“ materializmu, o nahradení chudobných abstrakcií plnohodnotnými, maximálne všeobecnými a obsažnými pojmami. Pohľad na situáciu vo vede vnucuje Diderotovi požiadavku konkrétnosti, a to nielen vo filozofii, ale aj vo vede samotnej. Dôkazom toho a zároveň potvrdením jeho zmyslu pre vývinové tendencie vedy sú Diderotove výpady proti „geometrom“. Stretávame sa s nimi už v prvých paragrafoch *Myšlienok o výklade prírody*. Jeho kritika matematiky a analytickej mechaniky je prepíata a nesporne prestrelil, keď tvrdil, že „o tri storočia nebudú v Európe ani traja veľkí geometri“ a že diela Bernoulliho, Lagrangea a ďalších sú Herkulovými stĺpmi matematiky a mechaniky. Ale to nie je podstatné. Za týmito prepíatymi výroky sa skrýva Diderotovo úsilie o skontaktovanie vedeckého myslenia i filozofie. Ide tu najmä o to, obrátiť pozornosť od abstraktnej a odťažitej mechaniky k rozvíjajúcim sa novým oblastiam vedy, k fyzike, biológii atď. Realizácia tejto požiadavky znamenala začiatok rozchodu materializmu s mechanicizmom. „Skutočný a pravý historický význam tejto polemiky (Diderota s matematikmi — pozn. M. Z.) spočíva v tom, že pre chápanie konkrétnej materiálnej reality prírody považuje Diderot za nedostatočné matematické metódy analytickej mechaniky, uprednostňuje vyvíjajúcu sa experimentálnu fyziku a iné nové vedy, ktoré sa pokúša postaviť do centra filozofického myslenia, nezanedbávajúc však ani mechaniku.“³

² Diderot, *Oeuvres philosophiques*, Paríž 1956, 28.

³ J. Szigeti, *Denis Diderot*. Budapešť 1962, 32—33.

Pri pozornom čítaní Diderota stále nachádzame nové stopy úsilia o konkrétnosť filozofie, či už tam, kde horlí za laicizáciu filozofie, alebo tam, kde zdôrazňuje, že fakty sú pravým bohatstvom filozofie, alebo tam, kde dáva prednosť fyzikovi pred matematikom atď. Výsledky týchto snáh sú často dosť neadekvátne zámeru, ale o zámere samotnom nemožno pochybovať. Požiadavka konkrétnosti je požiadavkou prehĺbenia materialistickej argumentácie. Diderot vybadal, že formálne abstrakcie mechaniky, matematiky a starej metafyziky, prílišné odhliadanie od prírody, zjednodušovanie objektu skúmania neosoží materializmu. Práve naopak. V prehnaní abstraktnosti videl o. i. zdroj subjektívneho idealizmu a viackrát staval vedľa seba postup niektorých matematikov a Berkeleyov spôsob myslenia. Diderotovou filozofiou preniká presvedčenie, že materializmus môže ísť dopredu iba vtedy, keď bude maximálne prihliaď k prírode. Túto cestu má spoločnú i s rozvíjajúcimi sa „experimentálnymi vedami“. Vo *Filozofických princípoch hmoty a pohybu* presvedčivo ukazuje, že je to práve príliš abstraktný prístup k hmote (prevzatý z mechaniky), ktorý spôsobuje, že sa filozofom zdá pasívna, inertná, homogénna atď. Tým, čo takto hľadia na hmotu, hovorí: „Zaoberajte sa geometriou a metafyzikou, pokiaľ sa vám bude páčiť. Ale ja, ktorý som fyzikom a chemikom, ktorý beriem veci tak, ako sú v prírode, a nie tak, ako ich mám v hlave, ja ich vidím tak, ako jestvujú, rôznorodé, s rôznymi vlastnosťami, rôzne pôsobiace a zmietajúce sa vo vesmíre ako v laboratóriu, kde len čo sa ocitne iskra pri troch spojených molekulách liadku, uhlia a síry, nastane nevyhnutne výbuch.“ A o niekoľko riadkov ďalej: „Keď je niekto fyzikom, nesmie nikdy vraviť, že je teleso ako teleso, pretože potom už nerobí fyziku, ale vyrába abstrakcie, ktoré nevedú nikam.“⁴ Napriek hmlistej povahe Diderotových kritických výrokov proti formálnym, resp. málo obsažným abstrakciám, napriek tomu, že sám nedospel k nejakej ucelenej novej teórii abstrakcie, treba vidieť v tejto stránke jeho filozofie, ktorá naplňuje celé mysliteľovo dielo, pokus o kritiku starej a zdôvodnenie nutnosti novej metódy filozofovania, dovoľujúcej v oveľa väčšej miere zachytiť rôznorodosť a zložitnosť samotnej prírody.

V kritike spôsobu myslenia starej filozofie a v hľadaní adekvátnejšieho spôsobu sa prejavuje Diderotovo úsilie a hlboké pochopenie a vysvetlenie ústredného problému jeho filozofie, problémy jednoty sveta. Predpoklad jednoty sveta je podmienkou existencie filozofie vôbec. „Ak nie sú javy navzájom spojené, niet žiadnej filozofie.“⁵ Už v komentároch k prekladu Shaftesburyho *Eseje O zásluhe a cnosti* konštatuje: „Vo vesmíre je všetko v jednote. Táto pravda bola veľkým krokom filozofie a bol to obrovský krok...“⁶ Myšlienka, skôr marginálna, vyslovená mimochodom, sa stáva ústredným motívom, ktorý sa v jeho diele znovu a znovu vracia a obmeňuje v rôznych podobách a gradáciách. Spôsob, akým problém jednoty sveta rieši mechanistická filozofia, ho zrejme neuspokojuje, pretože sa zakladá na redukcii mnohotvárneho sveta na uniformnú schému, pričom sa z neho vyháňa rozmanitosť, pohyb, život. Takéto riešenie nemôže presvedčiť,

⁴ Diderot, *Vybrané spisy*, Praha 1953, 110, 111.

⁵ Diderot, *Oeuvres philosophiques*, Paríž 1956, 103.

⁶ Diderot, *Oeuvres complètes*, éd. Bélin, Paríž 1819, zv. 1, 14.

necháva otvorené dverka deizmu a teológii, a aj, Diderot to vybadal, nezodpovedá novému duchu vyvíjajúcich sa vied. Rozvoj fyziky, chémie a rôznych oblastí biológie znovu stavia do popredia uznanie kvalitatívnej rôznorodosti bytia, vyzdvihuje pojem kvality. Diderot silne pociťuje tento nový prúd vo vede, ved je predsa šéfom Encyklopédie, správne odhaduje jeho vývinové možnosti, a preto nemieni odhliadať od jeho filozofických dôsledkov a obchádzať tie filozofické problémy, ktoré prináša. Poznanie a rešpektovanie tohto prúdu je podľa neho požiadavkou úspešnej práce vo filozofii. „Ťažko je robiť dobrú metafyziku a dobrú etiku bez toho, aby autor bol anatómom, prírodopiscom, fyziológom a lekárom.“⁷ A tak vtedajšie „experimentálne vedy“, fyzika, chémia, biológia nachádzajú trvalé miesto v Diderotových filozofických prácach. Na ich základe sa konkretizujú priabstraktné tézy materializmu, stavajú nové otázky a zároveň formulujú i hypotetické odpovede na ne. Tieto odpovede už obsahujú zjavné momenty nového filozofického zovšeobecnenia vedy, momenty signalizujúce dialektický materializmus.

*

Diderot zastihol práve začiatok silného nástupu moderných empirických vied, obdobie zaujímavých objavov, ale aj obdobie, v ktorom zbieranie faktov a konštruovanie dosť pochybných hypotéz začína prechádzať v pokusy o seriózne teoretické zvládnutie jednotlivých oblastí skutočnosti. Takáto prelomová etapa vo vývine nesie v nerozlíšenej podobe veľmi silné znaky minulého i budúceho obdobia, prelína sa v nej dvojaký spôsob myslenia. A tak Diderot musel „zo súhrnu poznatkov súčasnej vedy vydeliť predovšetkým tie, ktoré sľubovali budúcnosť. A ďalej musel hľadať medzi nimi odpovede na otázky, ktoré kladie filozofia“.⁸ Táto dvojjediná úloha bola ťažkým orieškom, pretože vedy mu dovoľovali skôr stavať otázky na vyššej úrovni, než na ne na takejto úrovni odpovedať.

Fyzika sa v tom čase dopracúva k čoraz jasnejšej predstave mnohosti „síl“ prírody. Najväčší význam v tomto smere má rozvoj bádania v oblasti elektriny a magnetizmu. Heterogenitu, neredukovateľnú rôznosť prírody, stále jasnejšie dokazuje chémia. Vedci sa síce snažia o redukciu, ale filozof za poznatkami vedy tuší voľačo viac. Tobôž, keď sú tu biologické disciplíny, ktoré veľmi názorne demonštrujú rozmanitosť, premenlivosť a mnohostranné súvislosti svojich objektov. Práve v súvislosti s rôznymi oblasťami vied o živote, všeobecnou biológiou, morfológiou, anatómiou, fyziológiou, rôznymi poznatkami medicíny formuluje Diderot najprenikavejšie myšlienky o jednote prírody. Buffon, Maupertuis, Haller, lekár Bordeu a ďalší mu poskytujú množstvo impulzov pre závažné filozofické úvahy. Do týchto úvah sa premietajú polemiky zástancov „teórie“ preformizmu s prívržencami epigenézy, i plodná, hoci zatiaľ slabo fundovaná myšlienka „zreťazenia tvorstva“, resp. skvelá, napriek svojej primitívnosti, transformácia Leibnizovej monády do idey „organického molekuly“ propagovanej Maupertuisom a iné. Avšak závažné je, že Diderot „bol spoluúčastný iba začiatku procesu. Bol svedkom premeny týchto špekulatívnych vied na empirické, no nemohol zobrať plody, ktoré

⁷ Diderot, *Oeuvres, philos.*, 457.

⁸ R. Desné, *Sur le matérialisme de Diderot*. La Pensée, 108, 1963, 101.

mali rozhodujúci význam pre filozofické myslenie“.⁹ Plody, ktoré umožnili filozofii definitívne prejsť od metafyziky k dialektike.

Aj to, čo Diderot dosiahol v riešení filozofických problémov, dosiahol do značnej miery vďaka osobitnej metóde filozofovania, metóde, povedzme to priamo, málo zodpovedajúcej predstave o vedeckej filozofii. Na tom, že Diderot používa vo filozofii „dohady“, hypotézy nie je nič zvláštne. Osobitosťou Diderota je, že miestami v obrovských meradlách extrapoluje nedostatočnú empiriu vedy, pracuje s akousi hypertrofovanou hypotézou, snažiac sa zaplniť prázdne miesta ľudského poznania. A to miesta, ktoré majú kľúčový význam pre filozofiu. To je tá jeho „rêverie“, „snenie“, pohyb myslenia na okraji fantázie, s ktorým sa stretávame v d'alembertovských prácach, ale aj inde, napríklad už v *Listoch o slepých*. Myšlienky, ktoré vyslovuje spiaci d'Alembert, sú myšlienky bdejúceho Diderota, avšak myšlienky také nezvyčajné, ktoré možno tak slabodložiti, že je vhodnejšie podať ich ako blúznenie spiacého. No toto blúdenie sa ukázalo, pokiaľ ide o podstatu z hľadiska vedy 19. stor., oveľa vecnejšie ako názory väčšiny bdejúcich Diderotových súčasníkov, filozofov i vedcov. Snenie však ostáva snením aj vtedy, keď ide o metaforu. Diderot nepredstihol vedu svojich čias v plnom význame tohto slova. Iba sa do istej miery zbavil jej ohraničenosti, aby sa tým lepšie mohol vo filozofii zmocniť jej prínosu, zárodkov nového nazerania na svet a prístupu k nemu. A tu sa dostávame aj k hlbšiemu pochopeniu toho, čo sme povedali o systémovosti Diderotovej filozofie. Diderotova filozofia je systémom natoľko, nakoľko prekračuje hranice vedy, svoju reálnu empirickú bázu, nakoľko konštruje, nakoľko používa metódu „rêverie“. V prvom vydaní *Myšlienok o výklade prírody* priamo píše: „Snením nazývam to, čo iní menujú systémom.“¹⁰ Diderot je teda naturfilozof. Je mu zrejma potreba naturfilozofie a ak sa na to dívame z historického hľadiska, splnenie tejto potreby takým spôsobom, ako sa to deje u neho je progresívnym činom. Uvedomuje si silu i slabosť takéhoto postupu vo filozofii. Volakde píše: „Hoci mám slabiny v jednotlivostiach, som silný vo všeobecných veciach.“ A skutočne, Diderotova predstava sveta je krokom vpred oproti predošlým i vtedajším materialistickým ontológiám. Spojenie s vedou, hoci prostredníctvom metódy „rêverie“, jej dáva viacero nových, dôležitých črt. Najväčší význam má to, že Diderot „po prvýkrát rieši najťažšiu otázku moderného materializmu: protirečenie medzi jednotou sveta a heterogenitou hmoty. Pomocou idey všeobecnej citlivosti sa dosahuje jednota a zároveň sa zachováva heterogenita“.¹¹

*

Hoci myšlienka všeobecnej citlivosti hmoty je základom, bez ktorého by v Diderotových časoch materialistické riešenie uvedeného problému nebolo vôbec možné, sama osebe nie je ničím originálnym a môže viesť k veľmi abstraktnej ontologickej konštrukcii. U Diderota sa však spája s ďalšími ideami, ktoré sa plne rozvinú a sprecizujú až vývinom vedy a filozofie, ale ktoré už u Diderota ukazujú svoju

⁹ Sziget, d. c., 36.

¹⁰ Diderot, *Textes choisis*, zv. 1, Paríž 1963, 57.

¹¹ Diderot, *Oeuvres philos.*, úvod P. Vernièra, XIV.

silu a dosah. Najdôležitejšie medzi nimi sú chápanie pokoja ako formy existencie pohybu, idea evolúcie, myšlienka vzájomného prechodu kvalitatívne rôznych foriem hmoty a ďalšie. Korenia hlboko vo vede, ale badať na nich aj značnú filozofickú inšpiráciu, predovšetkým vplyv Spinozu a najmä Leibniza.

Diderot sa díva na hmotu ako na aktívnu substanciu. Robí to dôsledne a maximálne využíva pre potvrdenie tohto názoru čiastkové výsledky vedy. Aby dokázal, že aj v nehybnom je pohyb, odvoláva sa na rozlišovanie medzi živou a mŕtvou silou vo vtedajšej fyzike. Diskusia o miere pohybu, o podstate a význame zákona zachovania mechanickej energie umožňuje Diderotovi konkretizovať predstavu neviditeľného pohybu, pohybu in nису (prejavujúceho sa odporom), ako ho on nazýva. V tomto pojme sa zatiaľ zlučujú také pojmy, ako dynamická rovnováha, virtuálny pohyb, latentný pohyb, potenciálna energia. Diderot však využíva učenie o mechanickej energii, hoci ešte nejasné, nielen v tvrdení o existencii vnútorného pohybu; využíva aj jeho druhú stránku, ktorá sa iba začína črtiť, a ktorú vtedajšia fyzika ešte nevie zachytiť: prechod potenciálnej energie v kinetickú a naopak, t. j. premenu neviditeľného pohybu vo viditeľný a naopak. Tým začína napríklad svoj *Rozhovor s d'Alembertom*, kde mu to okrem iného slúži ako opora pre tézu, že „pohyb jestvuje práve tak v presunovanom ako v nehybnom telese“.¹² Široko rozvádza tieto myšlienky vo *Filozofických princípoch hmoty a pohybu*, kde priamo operuje so zákonom zachovania energie: „Kvantita sily v prírode je konštantná. Ale súhrn nисus a súhrn premiestnenia sú rôzne. Čím je súhrn nисus väčší, tým je súhrn premiestnenia menší. A naopak, čím väčší je súhrn premiestnenia, tým menší je súhrn nисus. Požiar mesta zrazu neobyčajne zväčší súhrn premiestnenia.“¹³

Diderot však ide ďalej. Hľadá všeobecné, filozofické vysvetlenie tejto aktivity hmoty. Dochádza k poznaniu, že hmotu možno pokladať za indiferentnú voči pohybu a pokoji iba potiaľ, pokiaľ ju pokladáme za homogénnu. Takýto predpoklad však vôbec nezodpovedá vede. (Ako sme už ukázali, podľa neho je dôsledkom veľmi abstraktného prístupu k hmote.) Hľadať príčinu aktivity pohybu hmoty v jej heterogenite je, ako zdôrazňuje Sziget, veľký krok na ceste k dialektickému ponímaniu prírody, k pochopeniu významu protirečení pre pohyb hmoty. Diderot však tieto myšlienky nerozvíja. V popredí jeho pozornosti stojí úloha vyriešiť protirečenie medzi heterogenitou hmoty, ktorá vyplýva z poznatkov vedy a ako vidieť aj z filozofických úvah, a jednotou sveta. Je celkom pochopiteľné, že pri riešení tejto otázky sa najviac opiera o vedy o živote. Nielen preto, že tieto predsa len oveľa viac už vtedy hovoria o premenách, prechodoch, evolúcii ako fyzika alebo chémia, ale aj preto, že pri riešení problému jednoty sveta bolo treba predovšetkým zodpovedať otázku spojitosti tých oblastí prírody, kde sa priepať zdala najväčšia a ktoré sú kvalitatívne markantne odlišné, totiž o spojitosti neživej a živej prírody a ďalej nemysliacej hmoty a vedomia. Problematika živej hmoty tu má centrálné postavenie.

Ukázať spojitosť foriem organického života nebolo pre Diderota najväčším problémom. V pomerne jasnej forme, i keď samozrejme nie v zmysle dnešnej vedy,

¹² Diderot, *Vybrané spisy*, 117.

¹³ Tamtiež, 110.

na túto spojitosť sa poukazuje už u Diderotových predchodcov. Maupertuis veľa hovorí o premene živočíšnych foriem, o rôznych variáciách atď. a cez Buffonov *Prírodopis* sa klenie veľká jednotiacia myšlienka „zrefazenia tvorstva“. Nie sú to len čisto špekulatívne hypotézy, na ich potvrdenie sa uvádza množstvo empirického materiálu z rôznych biologických disciplín. Až Diderot však ukazuje filozofický dosah týchto myšlienok. U neho to nie sú už iba nejaké zovšeobecňujúce myšlienky pohybujúce sa na quasi empirickej rovine, ale stávajú sa závažnými momentmi koherentnej svetonázorovej koncepcie, nadobúdajú explikatívny význam v najhlbšom zmysle slova. Diderot syntetizuje „darwinistické“ myšlienky tejto etapy vývinu biológie, ukazuje ich zásadnú teoretickú a filozofickú hodnotu, a tak robí určitý krok vpred pri ich vývoji. U neho sa stretávame s myšlienkou vývinu druhov, ich premeny i náznakmi koncepcie prirodzeného výberu. Veda 18. storočia sa však dopracúva skutočne iba k tušeniu týchto myšlienok. Všeobecná idea má ešte stále veľkú prevahu nad konkrétnym materiálom. Vidieť to aj z toho, že „darwinistické“ myšlienky nevzťahuje Diderot iba na živú prírodu, ale operuje nimi dokonca aj vo svojej kozmogónii; alebo aj z toho, že domnienky o prirodzenom výbere sa do značnej miery opierajú o zprávy o rôznych anomáliách v organickej prírode, monstrách, o ktoré sa Diderot neprestáva zaujímať. Často to pripomína skôr Empedokla než Darwina. Ako teda vidieť, empirická základňa pre vypracovanie širšej evolucionistickej koncepcie je nesporne úzka, i keď je nepopierateľné, že už sú tu početné fakty i hypotézy. Tie však nestačia ešte na to, aby sa pri ich filozofickom spracúvaní mohli použiť skutočne vedecké metódy. Môže to však byť dostatočným dôvodom na to, aby sa prehliadali tieto nové fakty tak slubné pre materialistickú koncepciu sveta? Pre Diderota, ktorý sa usiluje o konkrétne ponímanie jednoty sveta to nemôže byť dostatočným dôvodom. Metóda „rêverie“ mu tu, ako aj inde, pomáha obísť neúplnosť pozitívnych vied. Pravda, táto metóda nestačí na to, aby sa dopracoval ku skutočne vedeckému poňatiu vývinu v živej prírode a precizoval i ďalšie s ním späté myšlienky. Určité hranice Diderot prekročiť nemôže. A sú to práve hranice, kde úplne končí oblasť metafyzického myslenia a začína dôsledne dialektické myslenie.

To isté platí aj o Diderotovom chápaní myšlienky všeobecnej citlivosti hmoty. Už sme sa zmienili o tom, že problém citlivosti hmoty hrá u Diderota prvoradú úlohu pri odpovedi na otázku o jednote sveta. Citlivosť patrí podľa Diderota k základným a všeobecným vlastnostiam hmoty. Odhliadať od nej možno iba v abstrakcii. Reálne nejestvuje absolútne inertná a necitlivá hmota. Dôvod tohto tvrdenia je zrejmy: „Ak by sme uznali existenciu absolútne neživých molekúl, pretrhli by sme tým reťaz prírody. Príroda je však jednotná.“¹⁴ Pripasť medzi živou a neživou hmotou, ktorú sa usiluje preklenúť myšlienkou citlivosti hmoty, stále ho znepokojovala. Už v *Myšlienkach o výklade prírody* sa pýta: „Ako je možné, že hmota nie je len jedna, buď všetka živá, alebo všetka neživá? Je živá hmota vždy živá? A je neživá hmota skutočne neživá? Živá hmota vôbec neumiera? Nezačne neživá hmota nikdy žiť?“¹⁵ Už samo postavenie týchto otázok bolo značným mysliteľským činom, no vtedajšia veda mu na ne samozrejme

¹⁴ I. K. Luppól, *Deni Didro*. Moskva 1960, 198.

¹⁵ Diderot, *Vybrané spisy*, 104.

nemohla dať uspokojivé odpovede. Jediné východisko bolo v predpoklade všeobecnej citlivosti. Živá a neživá hmota sa v podstate líšia iba tým, že prvá má aktívnu, druhá iba inertnú (potenciálnu) citlivosť. Prechod od jednej k druhej je možný a stále sa v prírode uskutočňuje.

Na myšlienke všeobecnej citlivosti dobre vidieť nedostatky Diderotovho pokusu o výklad jednoty sveta, jeho v podstate metafyzický charakter, i to, že tieto nedostatky vyplývajú z nedostatočného rozvoja vedy. Prechod od neživej hmoty k živej nie je zásadnou, kvalitatívnou premenou. Obe sa od seba líšia iba stupňom citlivosti. Diderot je odporca preformizmu, ale logika jeho učenia o citlivosti hmoty sa veľmi ponáša na logiku preformizmu. V oboch prípadoch je to totiž logika metafyzickej teórie vývinu, i keď v prípade citlivosti oveľa menej vulgárna ako v preformizme. V neživej hmote je už život daný v hotovej forme, v živej hmote sa táto danosť iba prejavuje navonok. „U Diderota nová kvalita, život, je už daná. Tvorí jednu všeobecnú vlastnosť elementárnych foriem hmoty, iba že je tu tak zatlačená a obmedzená vo svojom pohybe, že sa nemôže aktívne prejavíť. Jej vývin nie je teda vývinom v skutočnom zmysle slova. Nejde tu o zrodenie nejakej novej veci, ale iba o zmenu analogickú tej, ku ktorej dochádza, keď sa uvoľní a rozťahne stlačená pružina.“¹⁶

A predsa aj táto myšlienka všeobecnej citlivosti, ktorá má už dlhšiu tradíciu aj vo francúzskej filozofii, dostáva u Diderota hlbší obsah. Predovšetkým sa z nej strácajú všetky prvky idealizmu, panpsychizmu, vitalizmu. Ďalej, Diderot sa všeobecne snaží dať jej reálny obsah, podoprieť ju empiriou, poznatkami vedy (napr. embryológie). Tento pokus nie je síce korunovaný veľkým úspechom, ale napriek tomu Diderotovým úvahám v tejto oblasti nechýbajú črty pozitívneho vedeckého filozofického myslenia. Vcelku ich možno v podstate označiť za nedovolené extrapolácie, ale nie za fantastické domnienky. V tom sa prejavuje dôležitá črta jeho „rêverie“: Vychádza vždy, i keď zo značne úzkej, ale predsa reálnej empirickej základne a snaží sa nesfalšovať jej skutočný obsah a zmysel, nepri-mýšľať ľubovoľne dačo k nej, ale iba domýšľať náznaky, ktoré sama obsahuje. Ďalším a najzávažnejším prínosom pripísania všeobecnej citlivosti hmote je, že hoci sa v ňom prejavuje ešte metafyzické myslenie, myslenie, ktoré sa nedopracovalo ponímania dialektiky kvantity a kvality vo vývine, je všeobecná citlivosť v Diderotovom ponímaní zosúladiateľná v istých hraniciach s kvalitatívnou diferencovanosťou sveta. Citlivosť je len moment, jeden z atribútov hmoty a jej uznanie v tom zmysle znamená koniec vysvetľovania heterogénnosti pomocou redukcie. „Svet, ktorého jednotu nie je mechanická, ale organická, to je v podstate Diderotov kozmos. Organizácia je jediným spojivom, konkrétnym a reálnym, v ktorom sa prejavuje vzájomná spätosť vecí, svojou formou a kvalitou tak diferencovaných, že ich nemožno navzájom redukovať.“¹⁷ V nutnosti takéhoto konkrétneho, hotového, daného všeobecného spojiva sa zračí obmedzenosť a metafyzičnosť Diderotovej ontológie. Pravda, táto obmedzenosť je odrazom určitej situácie vo vedách.

*

¹⁶ Sziget, d. c., 74.

¹⁷ M. Got, *Sur le matérialisme de Diderot*. Revue de Synthèse, zv. 83, 1962, 146–147.

V poznámkach k prekladu *Shaftesburyho Eseje*, napísal Diderot aj tieto slová: „Čím viac prenikáme do prírody, tým lepšie v nej postihujeme jednotu. Nemáme dostatok schopností vniknúť do množstva jej častí, ani skúsenosť úmernú veľkosti celku, aby sme našli dôkazy tejto jednoty. Ak však celok nemožno obsiahnuť, treba sa vari čudovať, že jednota sa nám často stráca? Aké dôvody však máme na to, aby sme tvrdili, že niet jednoty?“¹⁸ Tieto poznámky vyslovil Diderot na samom začiatku svojej filozofickej činnosti, no obsahujú už nielen ústredný problém jeho filozofie, ale dokonca aj formuláciu jeho postoja k riešeniu tohto problému. V týchto riadkoch niet skepticizmu voči filozofii, iba realistické zváženie jej možností v tejto otázke. Konečne, vedy pomohli Diderotovi preniknúť hlbšie než to tušil, keď písal tieto riadky. A predsa ostalo veľa nedopovedaného a aj v povedanom bolo veľa omylov. Ako však vidieť aj z uvedeného, Diderotovi nikdy nešlo o definitívne poznanie, nebol filozofom absolútnej pravdy. „Možno odo mňa žiadať,“ hovorí, „aby som hľadal pravdu, no nie, aby som ju našiel.“ Jedno však pochopil správne a dostatočne hlboko: to, že nastáva nová etapa vo vývine vedeckého poznania, ktorej sa musí prispôbiť aj forma materializmu. Diderot je očividne nespokojný s materializmom svojej doby, a preto útočí na La Mettrieho i Helvétia. Je však presvedčeným materialistom, a preto polemizuje s d'Alembertom vo fingovanom a predsa tak reálnom dialógu. Avšak v každej Diderotovej polemike, resp. dialógu je zachytená aj polemika filozofa so sebou samým. Cez ňu presvitajú záblesky filozofie budúcnosti.

Úroveň vedeckého poznania vtisla Diderotovmu pokusu o ďalšie rozvinutie materializmu silné črty naturfilozofie. A predsa, ako na to poukazuje Szigeti, Diderot nebol naturfilozofom v presnom zmysle slova. „Radil bádateľom vytvárať hypotézy pre vysvetlenie rôznych javov a ich súvislostí... Sám sa konečne podujal na to, ísť im príkladom. Z nášho hľadiska je bezvýznamné, či Diderotove dohady boli správne alebo nie... Pozornosť si zasluhuje iba to, že takmer všetky tieto dohady mali za cieľ dokázať materiálnu jednotu sveta, či presnejšie: povzbudiť prírodné vedy, aby ju dokázali. Prostredníctvom týchto dohadov sa Diderot snažil vybudovať jednotný systém prírody.“¹⁹ K tomu možno azda ešte dodať, že nie je tiež podstatné, že problém jednoty sveta nevyriešil uspokojivo, ale podstatné je, že sa k nemu postavil tak, ako to zodpovedalo vývinovým tendenciám filozofie a prírodných vied jeho čias. Práve preto sa mu podarilo nadhodiť v pozitívnej podobe také závažné myšlienky, ako myšlienku neredukovateľnej kvalitatívnej mnohotvárnosti sveta, alebo prirodzeného prechodu medzi kvalitatívne rôznymi oblasťami, úrovňami prírody, prispieť k rozvoju evolučných ideí vo vede i vo filozofii atď. Tým sa jasne prihlásil k rodiacemu sa novému ponímaniu sveta a novej metóde myslenia. To je aj jeden z hlavných dôvodov, prečo sa prívrženci tohto ponímania a tejto metódy znovu k nemu prihlasovali a prihlasujú.

¹⁸ Oeuvres compl., zv. 1, 19.

¹⁹ Szigeti, d. c., 42.